

жүріп, өз-өзіңе өтірік айта алмайсың — ғалым кәсібінің тұтас трагедиясы осында» [5; 42]. Осы контексте біз құрып жатқан ғылым мен білімнің сипаты үшін жеке жауапкершілікке шақыру анық естіледі.

Е.А. Бөкетов ғылымды қоғамның мәдени өмірінің бір бөлігі ретінде де қарастырады. Оның пайымдауынша, мәдениет және тарихпен рухани байланыссыз ғылым өзінің гуманистік өлшемін жоғалтады. Ғылыми еңбек жекелеген мәселелерді шешудің ғана емес, адамзат алдындағы борыштың сезімімен нәрленуі керек. «Ғылым тарихы — рухтың тарихы. Біз оны мұрағат ретінде емес, ар-ождан ретінде арқалаймыз» [5; 40].

Е.А. Бөкетов дәйекті түрде шынайы ғылыми шығармашылық тек ішкі еркіндік жағдайында ғана мүмкін екенін негіздейді. Ғылым — билікке қызмет те емес, мансап та емес, қоғамға көрсетілетін жай ғана қызмет те емес, ақиқатты еркін зерделеудің формасы. Оның пікірінше, ғылыми ізденіс — сыртқы беделдерге бағынбайтын, дербес әрі еркін ойлау. Е.А. Бөкетов шынайы білім берудің ішкі еркіндіксіз, ал ғылымның ақиқатқа қызмет етудің мүмкін еместігіне кәміл сенді. Сондықтан көрнекті ғалым мен педагогтың бүкіл өмірі мен қызметі — утилитаризмге, бюрократияландыруға және интеллектуалдық өмірді формалдандыруға қарсы шақыру әрі ғылыми және педагогикалық әрекетте адалдыққа, ерлікке, рухани қадір-қасиетке қуатты үндеу.

Е.А. Бөкетовтың өмірі адамның табанды еңбегі, өзінің шығармашылық күш-қуаты мен қабілеттеріне деген сенімі, барша адамдар үшін өмір сүру жағдайларын жақсартуға ұмтылысы арқылы сәттік өмірлік ахуалдың оның өз дамуын бұғаулайтын шарттылықтарын еңсеріп, әлеуметтік қызметінде еркін бола алатынын, тұлғалық дамуында тарихи ауқымға қол жеткізе алатынын көрсетеді. Демек, әрқайсымыз өзімізге барынша жоғары талап қоя отырып, өз әлеуметтік қызметімізге адал әрі жауапкершілікпен қарауға тиіспіз. Сонда ғана, бәлкім, адамның шынайы ұлылығы мен оның тұлғасының ақиқаттығы қандай да бір лауазым иеленуде немесе әлеуметтік иерархия сатысымен ілгерілеуде емес, қайта баршаға және әр адамға әлеуметтік игілік әкелуге адал еңбегімен еркін әрі саналы түрде ұмтылуда екенін түсіне бастаймыз. Көрнекті тұлға әрі ұлы ғалым ретінде Е.А. Бөкетов – адамның өзін-өзі өзектендіруінің жарқын үлгісі. Оның өмір жолы, шығармашылығы, ғылыми жаңалықтары өзінің әлеуетін жүзеге асыруға ұмтылысын, туа біткен таланттарын ашуын және қиындықтарға қарамастан қойылған мақсаттарына табандылықпен жетуін айқын көрсетеді. Тегін емес, Е.А. Бөкетов туралы естеліктерінде Қарағанды мемлекеттік университетінің оқу ісі жөніндегі проректоры, бірінші орынбасары Р.А. Клещева былай деп атап өткен: «Жекелік құпиясы – өз-өзің бола білу өнерімен байланысты. Бұл – өзің үшін жауап беру, өз өміріңнің тарихын өзің жасау деген сөз» [6; 238].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
2. Тоқаев, Қ.-Ж. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысында сөйлеген сөзі (15 наурыз 2024 жыл) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімдік режимі: URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116>.
3. Букетов Е.А. Грани творчества. – Алма-Ата: Жазушы, 1977. – 124 с.
4. Сарсеке М. Евней Букетов. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 605 с.
5. Букетов Е.А. Шесть писем другу. – Алма-Ата: Жалын, 1989. – 288 с.
6. Воспоминания о Евнее Букетове / Сост. К.А. Букетов, В.П. Малышев. – Караганда: ТОО «Арко», 2004. – 284 с.

ӘОЖ 94(574)

ҒАЛЫМ БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМДАҒЫ ЭТИКА МӘСЕЛЕСІ: ТАРИХИ-ӨМІРНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Смагулова Г.М., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
Түлеуова Б.Т., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

*«Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге».*

Абай

Ғылым қарыштап дамып, оның салаларындағы бәсекелестік күшейген сайын ғылыми этика мәселесінің маңызы арта түседі. Ғалымдар арасындағы адалдық, сенім және сыйластық қағидалары ғылым дамуының негізгі кепілі болып табылады. Қазақ жерінде ғылымның дамуы қоғамның дамуымен қатар жүрді. Ғылыми ой-пікірдің тууы ежелгі замандардан бастау алса, қазіргі Қазақстан жерінде орта ғасырларда пайда болды. Аристотельден кейін «екінші ұстаз» атанған Шығыстың ғұлама ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби, Қарахандар дәуірінде өмір сүрген Жүсіп Баласағұни тәрізді ғылыммен айналысқан тұлғаларды білмейтін адам кемде-кем. Бүгінде олардың еңбектерін әлемнің көптеген мемлекеттерінің ғалымдары ғылыми тұрғыдан зерттеулерін жалғастырып келеді. Олар Шығыс пен Батыстың ғылымы мен мәдениетін табыстырып, өзара интеграциялануына жол ашты. Бұл ғылымды танып, ғылымды мойындау дегенді білдіреді. Кейінгі ғасырларда Қазақстан жерін, оның бай тарихы мен мәдениетін, тұрмысы мен

салтын Батыс Еуропа елдері мен Ресейден шыққан ғалымдар, саяхатшылар, өлкетанушылар, миссионерлер зерттей бастады.

Қазақ ғылымының қалыптасуына ең алғашқылардың бірі болып үлес қосқан Шоқан Уәлиханов. Ол жан-жақты ғалым - этнограф, ориенталист, фольклортанушы, географ, тарихшы, саяхатшы болды. XIX ғасырда өмір сүріп, еуропаға оқып, жоғары дәрежеде білім алған және қазақ ұлтының арасынан алғаш рет ғылыми қызметке араласқан тұлға. Аз ғана өмір сүргеніне қарамастан, қазақ халқын Еуропа білімі мен мәдениетіне жеткізу жолында қызмет атқарды, артында өшпейтін мол рухани мұра қалдырды. Сол мұралардың қатарына Шоқан Уәлихановтың Қытайға сапары барысында жинаған деректері жатады. Сонымен бірге Ш. Уәлихановтың Қытайдың Батыс өлкесі, Құлжа, Қашқарияға экспедициясының ізі бүгінде шығыстану деп аталатын үлкен ғылыми мектептің ашылуына жол салды деуге болады. Шығыстану ұғымы мен ғылымы Ресей империясында Ш. Уәлихановтың Қашқарияға сапары кезінде басталды деп айтуға толықтай негіз бар. Оған жоғарыда атап өткен сапарлары барысында жинақтап, жазып кеткен еңбектері дәлел болады. Соның бірінде ол: «Бұл сапарымнан жинап алып қайтқан географиялық мәліметтерім мен маршруттарымның маңызы қазіргі бар зерттеулерге байланысты болғандықтан және мәлімет көздерімен алдын ала танысуды керек қылғандықтан оларды Қоқан жөніндегі мәліметтер сияқты өз алдына жеке мақала етіп жазу үшін кейінге қалдыра тұрам, ал енді қазір Алтышаһар жөніндегі, яғни Шығыс Түркістанның батыстағы алты қаласы жөніндегі жазбамды ұсынамын», - деп жазғаны, [1, 435] оның тек саяхатшы емес, ғалым ретінде айтқаны деп қабылдаған дұрыс.

Ш. Уәлихановтың Қашқария сапарының ғылыми нәтижелері туралы Орыс География қоғамында мәлімдеме жасағаннан кейін-ақ, оның материалын Еуропа елдерінде басылып шығарылды. 1865 ж. Лондонда ағылшын тілінде жарияланды. Ендеше оның Қашқария сапарында жинаған мәліметтері дүниежүзілік география ғылымына қосқан үлесі деп айтуға болады. Ал «Ыстықкөл күнделіктері», «Қазақтар туралы жазбалар», «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы пікірлер» және басқа да түркі тілдес халықтар жайлы жазған зерттеулері нағыз ғылыми еңбектерге жатады. Оның жазып кеткен барлық еңбектері мен жасаған карталары Орталық Азияны зерттеушілер үшін маңызды дереккөз болатыны сөзсіз.

Ш. Уәлихановтың ізгілікті істерін жалғастырған келесі буын өкілдері Қазақстандағы іргелі ғылымның қалыптасуы мен дамуына үлес қосты. Олардың қатарында Алаш зиялылары атанған Ахмет Байтұрсынов, Әлімхан Ермеков, сондай-ақ Қаныш Сәтпаев, Әлкей Марғұландар болса, кейін олардың қатары Е.А. Бөкетов, А.С. Сагинов, Ш. Шөкин, А.П. Полосухин, Ө. Жәнібеков, Б. Атшабаров, С. Нугманов, Н.Д. Беклемишев, И. Қарақұлов, Т. Шарманов, Т.А. Көкетаев, А. Биғалиев тәрізді көптеген ғалымдармен толықты. Бүгінде осындай тұлғалардың жолын жалғастырған жаңа буын ғалымдар легі жетіліп келеді.

Ғұлама ғалым әл-Фараби «Ғылымы жоқ елдің – болашағы жоқ» демекші, ғылымды дамыту – кез-келген мемлекеттің дамуын анықтайтын басты көрсеткіш. Осы ретте Ш. Уәлиханов XIX ғ. қазақ ғылымы мен ағартушылығының бастаушысы ретінде танылса, 2025 ж. 100 жылдығын тойлағалы отырған Е.А. Бөкетов XX ғасырда осы дәстүрді жалғастырып, жаңа тарихи-мәдени жағдайда қазақ ғылымының дамуына зор үлес қосты.

Е.А. Бөкетов (23.03.1925 – 13.12.1983) - химик-металлург, ғалым, қоғам қайраткері. Қазақ тау-кен металлургия институтын бітірген (1950). Техника ғылымының докторы (1967), профессор (1967), Қаз КСР Ғылым академиясының академигі (1975), КСРО Жазушылар одағының мүшесі (1971).

Е.А. Бөкетов – Орталық Қазақстандағы өзі негізін қалаған Қарағанды Мемлекеттік Университетінің тұңғыш ректоры. Оның университеттегі қызмет еткен жылдары жемісті болды. Ғалым ретінде өзінің шәкірттерін дайындап, кандидаттық және докторлық диссертацияларын қорғатты; басшы ретінде университеттің материалдық-техникалық базасын нығайтты, жақсы жабдықталған лабораториялар құрды, жаңа мамандықтар ашты, нәтижесінде университет республикадағы ең ірі әрі танымал жоғары оқу орнына айналды; мықты маман кадрларды университетке қызметке шақырып, білікті ғалымдардан құралған ұжым қалыптастырды; шығармашылықпен айналысты. Орыс жазушылары мен ақындарының бірқатар шығармаларын қазақ тіліне аударды. Сонымен қатар Қазақстан ғылымы мен мәдениетінің қайраткерлері туралы көркем публицистика, естелік және өмірбаяндық повесть жанрында орыс және қазақ тілдерінде жазылған бірқатар әдеби шығармалары жариялады. Атап айтқанда «Түйе қомында туған адам» («Человек, родившийся на верблюде»), «Грани творчества», «Шоқанның қасиетті ісі» («Святое дело Чокана»), «Жас Қаныш» («Детские годы Қаныша»), «Об академике Сатпаеве» және т.с.т. Өкінішке орай көптеген шағармалары Е.А. Бөкетов қайтыс болғаннан кейін жарық көрді.

Е.А. Бөкетовтың тұлғаларға арналған шығармаларында олардың бейнелерін атқарған істері арқылы, адами қасиеттері тұрғысынан ашып көрсетті. Мысалы, қазақ ғылымының қалыптасуының басында тұрған Шоқан Уәлихановқа арнаған «Шоқанның қасиетті ісі» («Святое дело Чокана») еңбегінде оның өмірі мен шығармашылығына терең үңілуінің мәнін былай деп түсіндіреді: «Мало жил этот человек, краткой была его деятельность. Но он жил так содержательно, проявил свой творческий темперамент так бурно и так плодотворно, что тщетно было бы дерзать на полноту описания его вдохновенных деяний и проникновенных чувствований, на глубину раскрытия психологической причинности, проявившейся в его воле и его поступках. И этот очерк о Чокане Уәлиханове является, может быть, лишь одним из отзвуков, которыми откликается наша душа, удивленная и пораженная непостижимой гармонией могучего духа выдающегося сына народа» [2, 9]. Жалпы Ш. Уәлиханов та, Е.А. Бөкетов та өз заманы үшін жаңа бағыттарды игеріп, ғылыми жаңалықтарды қоғамға жеткізуді басты міндет санағандар. Екеуінің де зерттеушілік өрісі кеңдігімен сипатталады. Ш. Уәлихановтың еңбектері тек этнография мен тарих саласымен шектелмей, география, фольклортану, шығыстану ғылымын да қамтыды. Ал Е.А. Бөкетов негізінен химия ғылымының көрнекті өкілі бола тұра, осы бағытпен шектеліп қалмай, әдебиеттану, аудармашылық, публицистика саласында да белсенді еңбек етті. Бұл екеуінің де әмбебап ғалым бейнесін айқындайды. Е.А. Бөкетовтың шығармаларындағы Ш. Уәлихановтың бейнесі жайлы өз мақалаларын арнаған қарағандылық ғалымдардың еңбектерінен де танысуға болады [3].

Е.А. Бөкетов тоқырау кезеңінде орын алған заңсыздықтың салдарынан ректорлық қызметтен кетуге мәжбүр болды. Ол кеңестік кезеңнің саясатында орын алған қысым көрсетуге қарамастан қоғам алдындағы жауапкершілікті сезініп, ғылымды тек тар шеңберде емес, қоғам мүддесі үшін дамытуға күш салды. «Ғылыми жұмыс, ғылыми ізденіс шығармашылық қызметтің шыңы. ... Шынайы шығармашылық адамды қайта жаңғыртады, қанаттандыра түседі...», - дейді Евней Арыстанұлы. Расында ғалымның бұл айтқандары шындық. Ізденіс болмаса, ғалым дамымайды. Тек қана үнемі ізденіспен жүретін ғалымдар ғана оның нәтижелеріне қол жеткізе алады.

Кезінде Е.А. Бөкетовтың рухани ұстазы болған академик Қаныш Сәтпаев та осындай принцип ұстанған. Олар ұлттық рух пен ғылыми этикадағы ғылымдағы адалдық пен әділдікті жоғары қойған ғалымдар.

Қ. Сәтпаев Қазақстандағы геологиялық зерттеулердің дамуына ғана мән бермей, ғылымның басқа салаларының қалыптасуына аянбай тер төкті. Ғалымның ең басты еңбектерінің бірі - кешегі аграрлы ел болып келген Қазақстанды индустриалдық қуаты бар мемлекетке айналдыратын қажетті күш ғылыми-интеллектуалдардың қалыптасуы үшін қызмет етуі болды. Осы бағытта өзін жетілдірді. Кәсіби қызметі барысында ол әлемдегі ең ірі мыс кен орны Қарсақпайда екендігін дәлелдеу үшін өмірінің 15 жылын арнады, Жезқазғанды зерттеген ғалым оны әлемдегі ең бай мыс провинцияларының бірі екенін дәлелдеді және т.с.т. Пайдалы қазбалардың орасан зор қорын тауып, қазақ ғылымының дамуына баға жетпес үлес қоса білді. Нәтижесінде, Қаныш Сәтпаев 1946 жылы 1 маусымда елімізде бірінші болып ашылған Қазақ КСР Ғылым академиясының тұңғыш президенті болып сайланды. Осы қызметінің барысында ғалымның жолы бір жағынан даңғыл болғанымен, екінші жағынан ғылымның жолында күресумен болды. Бұл жөнінде 1964-1967 жж. аралығында академияның президенті болған Ш. Шөкин өзінің «Путь национальной академии наук» деген естеліктерінің бірінші тарауында Академияның тұңғыш президенті Қ. Сәтпаевтың қызметіне ерекше көңіл бөледі. Ғылымдағы этиканың сақталмауынан Қ. Сәтпаевтың орнынан түсуі, осы кездегі оның қиналған сәттері, сонымен қатар Сәтпаевтың төңірегіндегілерге қысым көрсету тәрізді оқиғалар баяндалады [4, б.5-63]. Дәл осыған ұқсас келетін «Қаныш және ғылыми майдан» атты тағы бір зерттеу 2024 ж. жарық көрді. Бұл еңбектің авторлары да Сәтпаевтың ғылым жолындағы күресі мен жанқиярлық ерлігі туралы жазады [5]. Өзіне жасаған кедергілерге қарамастан, Қаныш Имантайұлы өмірінің соңына дейін қазақ ғылымын өндірістің тәжірибелерімен байланыстыра отырып дамытуды, одан әрі жандандыруды, әлемдік деңгейге жеткізуді ғана мақсат тұтқан. Оны ғалымның «Өз білімін, өндірістің тәжірибелерімен нығайтып, байытып отыратын, тапқан ілімін, үлкенді-кішілі ашқан жаңалығын халықтың қажетіне беріп отыратын ғылым ғана өз дәрежесінде заман талабының өресінде болады», - деп айтқандары дәлдейді.

Қ.И. Сәтпаев пен Е.А. Бөкетовтың замандастары, солардың қатарында жүрген медицина саласының ғалымдары Бахия Атшабаров, Сәкен Нұғаманов, олардан кейінгі буын Төрегелді Шарманов та қазақ халқының денсаулығы мәселесімен айналысып, ондағы өзекті мәселелерді көтеруде бірқатар кедергілер тап болды. Бұл ғалымдар Қазақстан тарихында еліміздің медицина ғылымының қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосқан көрнекті тұлғалар. Осы ғалымдардың қызметтері арқылы ғылымдағы этика мәселесіне бір-екі мысал көрсетейік.

Б. Атшабаров ҚазКСР ҒА Өлкелік патология ғылыми-зерттеу институтының директоры болып тұрған кезде, оның жетекшілігімен қазақ халқының қасіреттерінің біріне айналған Семей ядролық сынақ полигонының зардаптары зерттелді. Ол Семей полигонын зерттеуге қалай келгендігі туралы өзінің «Заблуждения, ложь и истина по вопросу оценки влияния на здоровье людей испытания атомного оружия на Семипалатинском ядерном полигоне» деп аталған еңбегінде былай деп жазады: «... В начале 1957 г. ко мне, директору института, обратились из Минздрава Казахской ССР с вопросом, как я оцениваю возможность изучения радиактивного загрязнения территории республики и выяснения его влияния на здоровья людей. Вопрос был поставлен в порядке предложения - не возьмусь ли я за изучение этой щекотливой проблемы. К сделанному предложению Министерства здравоохранения республики я отнесся с пониманием, не сомневался в необходимости проведения научных исследований по вопросам поднятой проблемы, но в то же время видел трудности в их проведении, связанные с входжением в сферу влияния могущественного военно-промышленного комплекса (ВПК). Видимо, эти трудности и натолкнули Министерство здравоохранения обратиться ко мне с предложением, не находя у себя исполнителя такой ответственной работы. Я подумал о том, что, в конечном счете, кому-то надо взяться за решение этой научной задачи, и обратился к президенту Академии наук Казахской ССР Канышу Имантаевичу Сатпаеву с ходатайством о разрешении Институту краевой патологии организации экспедиционных исследований по изучению радиоактивного загрязнения территории Семипалатинской области и выяснению влияния его на здоровья людей. К.И. Сатпаев принял ожидаемое решение - санкционировал проведение научных исследований согласно предложенной мною программе...» [6, с. 51-52].

Ғалым тарапынан осындай батыл ұсынысты академик Қ.И. Сәтпаевтың қолдағанын көреміз. Бұл жерде екі қазақ ғылымының туған жер және ондағы адамдардың тағдырларына, болашағына байланысты көзқарастарының ортақ, ұстанымдарының бір екендігі анық сезіліп тұр, сондай-ақ екі ғалымның бірін-бірі іштей түсінуі де байқалады. Осы мәселеде екі тұлғаның ұлтжанды, шоқтықтары биік азамат екені даусыз. Олар Семей полигоны мәселесі саясатпен байланысты болса да, бұған бейжай қарай алмайтындықтарын көрсетті. 1957-1959 жж. аралығында Семей ядролық полигоны аймағын кешенді түрде зерттеген Б. Атшабаров басқарған ғылыми зерттеулер туралы мынадай ақпараттар берген: «... Сол аймақта (Семей полигоны - авт.) радиологиялық, клиникалық және ветеринарлық бағыттарда кең көлемді зерттеулер жүргіздік. Ең алғаш рет ядролық сынақтардың өңір халқының денсаулығына зияндылығы жөнінде бұлтартпас анық әрі жүйелі мәліметтер алынды. Экспедиция нәтижелері Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіндегі арнайы кеңестерде әскери-өнеркәсіп кешені өкілдерінің қатысуымен екі мәрте – 1958 және 1959 жж. талқыланды. Біздің өтінішімізбен Қазақстан басшылығы 1958 жылы Одақтық үкімет алдында Семей облысының кейбір аудандарына атом бомбасы сынақтарынан зардап шегушілер ретінде көмек көрсету жөнінде мәселе қойды. Көп ұзамай Алексей Косыгин қол қойған зардап шегуші аудандарға материалдық жеңілдік туралы қаулы қабылданды. Алайда кейіннен әскерилердің қысымымен бұл құжаттың күші жойылды. Олардың ойынша, бұл атом сынағының адамдар денсаулығына зияндылығын мойындаған айғақ болар еді...» [7, б.5].

Полигонның зардабы туралы 1958 жылы Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті мен республика үкіметіне хат жолдап, онда Семей полигонындағы атом қаруының сынағы адамдарда сәуле ауруының таралуына әкелгендігін жазған. Осы жағдайға байланысты қандай іс-шаралар қабылдау қажеттігі туралы мәселе көтерген. Бірақ Б. Атшабаровтың бұл өтінішіне Қазақстан үкіметі жауап бермеген. Ол түсінікті де. Өйткені Орталықтың мүддесіне қарсы шығу ешкімнің құзырында жоқ. Тіпті Орталық Б. Атшабаровтың экспедициясы жұмысын тоқтатуды тапсырып, партиялық-әкімшілік тұрғыдан жазалауды талап етті. Сонда Орталықтың келтірген дәйектері мынадай болды: «Б. Атшабаров экспедициясының ғылыми-зерттеу бағдарламасында қасақана атом қаруы сынақтарының адамдар денсаулығына зиянды әсерін ашуды мақсат етіп қойған. Ал бұл Кеңес мемлекетінің мүдделеріне қайшы келеді және әлем жұртшылығы алдында КСРО-ның беделін түсіреді. Абыройға орай, Қазақстан үкіметі әскерилердің бұл өктем талабын талқылай келе, қабыл көрмейті...» [7, б. 5]. Ия, Кеңестер Одағының «ішкі отарлау» саясаты қатаң болды. Қазақ ССР КСРО-ның құрамындағы республика болғандықтан, кеңестік саясатқа қарсы шыға алмады. Орталыққа, яғни Мәскеуден басқарып отырған билікке Қазақстан үкіметінің сөзі жүрмеді. Керісінше, Мәскеу тарапынан Семей полигоны туралы тақырыпты көтеруге тыйым салынды және экспедицияның жұмысын әрі қарай жалғастыруды тоқтатты.

Бірақ, бәрібір де Семей ядролық полигоны зардаптары мәселесін жауып тастау ұзаққа созылған жоқ. 1961 жылы 17 ақпанда Москвада КСРО Медицина ғылымдары академиясының биофизика институтында Қазақстанның кейбір аудандарындағы тұрғындардың денсаулық жағдайы және радиологиялық ахуалды зерттеуге арналған конференция өткізілді. Оның жұмысына аталған институттың, КСРО Ғылым академиясының, В.И. Ленин атындағы ауылшаруашылық ғылымдарының Бүкілодақтық Академиясының және Қазақ ССР ҒА Өлкелік патология ғылыми-зерттеу институтының өкілдері қатысты. Бұл конференция қазақстандық ғалымдар мен әскери ведомство ғалымдары арасындағы тартыспен өтті. Негізгі тартысты тудырған негізгі мәселе полигон аймағында тұратын адамдар мен мал түрлерінде байқалған ауытқушылықтардың жиілеуі, адамдарға әсер ететін радиоактивті сәулелердің мөлшері туралы сұрақтар болды. Конференцияға қатысқан қазақстандық ғалымдар 1957-1959 жылдарғы экспедиция материалдары бойынша дайындаған баяндамаларын қорғап шықты. Конференцияға қатысқан қазақстандық ғалымдар полигон зардаптары туралы 18 баяндама жасаған. Олар: Б.А. Атшабаров, Е.Н. Алексеев, Я.Л. Бульвахтер, С.А. Аккерман, А.С. Соколова, И.А. Симин-Северская, А.Л. Питюшин, А.Г. Адырхаев, Ю.П. Торопкина, Ж.А. Хайрушев, И.И. Великанов, А.Т. Алданазаров, С.Н. Нұғманов, Т.Г. Беглова, В.П. Всеволодов, В.С. Мошкевич. Бұл ғалымдардың әр қайсысы өз тараптарынан методологиялық тұрғыдан негізделген баяндамалары арқылы Семей полигоны сынақтарынан кейін таралатын радиациядан болатын зардаптарды нақты зерттеулерінің нәтижелері арқылы көрсеткен. Соған қарамастан әскери ведомство ғалымдары қазақстандық ғалымдар алған нәтижелерді толықтай жоққа шығара отырып, амалсыздан мойындаған. Соның айғақтарының бірі Сәкен Нұғмановтың экспедиция барысында нәтижелі жұмыс атқарғанын КСРО МҒА-ның биофизика институтының директоры А.В. Лебединский «... Большую, хорошую и в высшей степени полезную работу провел С.Н. Нугманов, который показал, что в зараженных районах несколько чаще встречаются уродства и мертворожденные...», - деп ғалым ағамыздың жұмысына әділ баға берген [8].

Сәкен Нұғмановтың кім екеніне тоқталатын болсақ, ол еліміздің медицина салаларының бірі онкология және радиология бағытының қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосқан көрнекті тұлға. Ол 1947 жылы соғыстан елге аман-есен оралған соң, өзінің бұрын оқып бітіріп кеткен Алматы медицина институтына қайтып келеді. Осында акушерлік және гинекология кафедрасында ассистент болып жұмысқа кіріседі. Осы уақыттан бастап С.Н. Нұғмановтың алдынан ғылымға баратын жол ашылды. Онкология саласы бойынша ғылыми-тәжірибелік жұмыстармен белсенді түрде шұғылдана бастады. 1953 жылы «Тәжірибелік қатерлі ісіктің дамуындағы ми қыртысының рөлі» («Роль коры головного мозга в развитии экспериментального рака») тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғады, ал 1955 жылы доцент атағын алды. С.Н. Нұғмановты акушерлік және гинекология кафедрасының меңгерушісі етіп тағайындады.

1957-1959 жж. Б. Атшабаров экспедициясының жұмыстарына қатысты. Өзінің экспедициясындағы клиникалық отрядта жұмыс істеген Сәкен Нұғманұлы туралы Б. Атшабаров былай дейді: «... В получении огромного фактического материала, в его анализе и в формулировании научных выводов по результатам экспедиции велика заслуга Сакена Нугмановича. Во время 3-хлетней совместной работы в условиях экспедиции мы хорошо узнали Сакена Нугмановича. Он был компетентным специалистом с высокими нравственными качествами, его яркая личность, порядочность, редкая широта души, отзывчивость и приветливость притягивали к нему молодежь, больных, друзей. Он находил общий язык со всеми, малыми и большими. Сакен Нугманович умел сочувственно, со всей душой относиться к нуждам и невзгодам людей, а при необходимости подтолкнуть их к принятию того или иного правильного решения. Он был вдумчивым диагностом высокого класса, прекрасным хирургом, чутким и терпеливым врачом, золотые руки которого спасли многих и многих больных...» [9, б.553-554]. Б. Атшабаров әріптесі туралы дұрыс және әділ баға берді.

1957-1960 жылдарғы экспедиция барысында Семей полигоны зардаптарын зерттеудің нәтижелері туралы он екі томдық есептердің ішіне Сәкен Нұғманұлы дайындаған материалдар кірген. Нақтырақ айтқанда 1958 жылғы экспедицияның нәтижелері туралы дайындалған есептердің 4-ші томында Сәкен Нұғманұлының қатысуымен жазылған «Тұрғындарды акушерлік-гинекологиялық тексерудің нәтижелері», «Кейбір акушерлік көрсеткіштер және сүт бездерінің жағдайы», «Гинекологиялық аурулардың сипаттамасы» деген мақалалары енген. Дәл осындай есептерді 1959, 1960 жж. дайындады. Оның өмірі мен қызметіндегі жаңа белестер 1960 жылдары басталды. Бұл кезде ол ғалымдар мен онколог мамандар арасында өзінің ұйымдастырушылық қабілетімен танылды. Оған Қазақ ССР Денсаулық сақтау министрлігінің тапсырмасымен Алматы қаласында бірінші Онкология және радиология қазақ ғылыми-зерттеу институтын құруды тапсырды және оның директорлық қызметін С.Н. Нұғмановтың өзіне жүктеді. Министрліктің бұл тапсырмасын үздік деген бағаға орындады. Өзі негізін қалаған ғылыми-зерттеу институтында 10 жыл директор болды, осы жылдар ішінде 32 ғылыми-проблемалық бөлімдер - лабораториялар, секторлар, бөлімдер ашты, 400 төсектік өте жоғары деңгейдегі клиникалық базаны құрды. Институтта жұмыс

істейтін маман-кадрлар болмағандықтан, бірден мамандар даярлауды қолға алды. Әлемнің ғылыми онкологиялық орталықтарымен халықаралық байланыстарды орнатуды ұйымдастырды. 1960-1970-ші жж. Кеңестер Одағына танымал болған ғалым-онкологтар Н.Н. Блохин, Б.Е. Петерсон, Л.М. Шабаров, алыс шетелдік ғалымдар Ваги (Үндістан), Т. Хирояма (Жапония), Я. Кмет (Югославия) және басқа да ғалымдар С.Н. Нұғмановтың шақыруымен Қазақстанға келіп, өзара тәжірибе алмасты. Көп ұзамай қазақстандық Онкология және радиология ғылыми-зерттеу институты КСРО көлемінде онкология бойынша ұйымдастырушы-әдістемелік орталыққа айналды. Орталықта жас мамандар отандық және шетелдік ғалымдардың дәрістерін тыңдады, онколог мамандар шыңдалу үшін тағлымдамадан өтті.

1970-ші жылдары Қазақстанда онкологиялық аурудың көбейе бастауы мамандарға деген қажеттілікті тудырды. Бірақ елімізде де, КСРО бойынша да медициналық жоғары оқу орындарында өз алдына жеке онкология кафедрасы болған жоқ. Осыған байланысты Қазақ ССР Денсаулық сақтау министрлігінің 1972 жылдың 29 маусымында № 341 бұйрығына сәйкес Қазақстанда Алматы медицина институтында онкология кафедрасын ашылды. Оның меңгерушісі болып С.Н. Нұғманов тағайындалды. Осы жерде ол өмірінің соңғы күніне дейін қызмет етті. Бірақ осы жылдар ішінде ары таза, жаны таза, өз келбеті мен ойы, өзіндік пікірі мен ұстанымы бар тұлғаны аяқтан шалып, ақырында қызметтен кетірді. Оны қызметтен кетіріп, орнына басшы болған өзінің әріптесі, қасында жүрген замандасы. Ол адам 1961 ж. Семей ядролық полигоны зардаптары туралы Москвада өткен конференцияда өзінің әріптестерін сатып кетіп, әскерилердің жағына шығып кеткен С. Балмуханов болатын. Ғылымға да, әріптестеріне де, жолдастарына да адал болмаған бұл тұлға туралы сынды кезінде Б. Атшабаровтың өзі ашық жазып, әшкерелеген болатын. Ол туралы басқа да ғалымдар жазған еңбектерден танысуға болады.

Ал Б. Атшабаров жетекшілік еткен экспедицияның зерттеулерінің нәтижесі ретінде дайындалған 12 томдық талдаулар мен деректер әлі күнге дейін аса құнды, ол өзінің өзектілігін жойған жоқ. Кеңестік дәуірде «өте құпия» деген белгімен сақталған ғылым есептер тәуелсіз Қазақстанның зерттеушілерін қызықтыруда.

Жоғарыда есімдерін атаған ғалымдар уақыт пен ғылым салаларының алшақтығына қарамастан, оларды ортақ зерттеушілік рух байланыстырды. Оларды тоғыстыратын ең басты қасиет - ғылымға адалдық, халық мүддесіне қызмет ету және кең ауқымды, гуманистік көзқарас. Ғалым адам ретінде олардың бойында ғылыми мәдениет болды, ал ғылыми зерттеулерінде өздерінің жаңа ұстанымдары мен методологиялық әдістерді қалыптастырды.

Ғалым бейнесі тек ғылыми жетістіктерімен ғана емес, сонымен бірге оның адами және этикалық ұстанымдарымен қалыптасады. Қ.И. Сәтпаевтың, Б.А. Атшабаровтың, С.Н. Нұғмановтың, Е.А. Бөкетовтың ғалымдық жолы ғылыми ортадағы этикет пен мәдениеттің озық үлгісі ретінде бағалануға лайық. Олардың ғылыми мұрасы қазіргі және болашақ ғалымдар үшін кәсіби адалдық пен адамгершіліктің биік өлшемін көрсетеді. Аға буын ғалымдардың ғылым жолындағы ұстанымдары мен адалдықтары, методологиялық әдістерді меңгерулері, шәкірт дайындаудағы шынайы еңбектері қазіргі ғылыми ортаға қажет, өлмейтін азық әрі тәжірибе. Өйткені ХХІ ғасыр - ғылым мен техниканы барынша дамытуға итермелеу үстінде. Интернеттің пайда болуы, заманауи ақпараттық технологиялардың тез дамып, күн сайын түрлене түсуі, адамзат баласының өмір сүру дағдыларын да өзгертуде. Солардың қатарында ғылыми этиканы бұзушылықтың орын алуы, яғни плагиатқа жол берілу тәрізді мәселелер де бар. Егер біз мемлекетіміздің дамығанын қалайтын болсақ, ғылымды дамытуда ғылыми этика мәселесінде адалдықты, тазалықты сақтауымыз керек. Ғылымда бұл басты көрсеткіш болуы тиіс. Осы ретте қазақтың Ұлы ақыны Абай атамыздың «Қара сөздері» еске түседі. Мақаламызды Абай Құнанбайұлының «Отыз екінші кара сөзінде» айтқан философиялық ойларымен жалғастырғымыз келеді.

Отыз екінші кара сөз «Білім-ғылым үйренбекке талып қылушыларға әуелі білмек керек» деп басталып, әрі қарай Абай Құнанбайұлы ғылым жолындағы адамға керек алты шартты көрсетеді. Біз мақаламызды осы алтыншы шартта айтылған сөздермен аяқтағанды дұрыс көрдік: «... Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын!...» [10, б.92-96]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Уәлиханов Ш. Зерттеулер, ғылыми жазбалар, хаттар / Шоқан Уәлиханов. — Алматы: «Рауан» баспасы, 2014. - 560 б.
- 2 Букетов Е. Святое дело Чокана. Об академике Сатпаеве. - Караганда: Полиграфия, 1994. - 144 с.
- 3 Даниярова А.Е., Данияров Н.А. Значение литературы в творчестве академика Е. А. Букетова // Известия Томского политехнического университета. - 2013. - Т. 322. - № 6. - С.155–159; Сыздыкова Ж.С., Досова Б.А. Е.А. Букетов о Чокане и его времени / Наследие Чокана Валиханова: синтез евразийских культур. Сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 185-летию со дня рождения Чокана Валиханова/ Мос. гос. ун-т имени М. В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки / отв. ред. Е.А. Абилов, О.П. Кобзева, Ж.С. Сыздыкова. - М.: Издательство Московского гуманитарного университета, 2021. – С.192-199.
- 4 Чокан Ш. Путь национальной академии наук: (Воспоминания и размышления). – Алматы: Ғылым, 1996. – 256 с.
- 5 Қаныш және ғылыми майдан: Отбасы хрестоматиясы / С. Керімбай, Ә. Нәби – Алматы: «Отбасы» Баспа үйі. – 2024. – 456 бет.
- 6 Атшабаров Б.А. Заблуждения, ложь и истина по вопросу оценки влияния на здоровье людей испытания атомного оружия на Семипалатинском ядерном полигоне / Б.А. Атшабаров. - Алматы, 2002. - 200 с.
- 7 Дабыл: 1957-1960 жылдары Семей полигоны маңайына түңғыш ғылыми экспедиция ұйымдастырған ғалым Б. Атшабаровпен сұхбат. Әңгімелескен Қ. Аманжол // Егемен Қазақстан. - 2009. - 8 қыркүйек. - Б. 4.
- 8 ОМҒТҚА, Қор.79, Тізім.1, Іс.21
- 9 Опередивший время. Сборник документов и материалов о враче, ученом, организаторе онкологической службы Казахстана Сакене Нугмановиче Нугманове. Редакционная коллегия: Ж.С. Нугманова, Д.С. Нугманова, Г.С. Сарсенова, Т.Н. Тойбаев. Составители: Е.М. Грибанова, В.Е. Печерских. – Алматы: «Print express», 2017.- 748 с.
- 10 Абайдың кара сөздері / Жубатканова А.Ж. – Тараз: «Формат-Принт», 2025. – 192 бет.